

תוכן העניינים

פתח דבר

9

- 13 פרק ראשון: הכרה בילדים במשפט המסופוטמי
א. משמעותה של הנחת תינוק על הברכיים 15
ב. הצורך המשפטי בהכרה בילד 18

42

- פרק שני: הכרה בילדים במקרא
א. משמעותה של הנחת תינוק על הברכיים 43
ב. הכרה בילד בעת בשורה על הולדתו 49
ג. הכרה בילד בכתובים שנושאם ילד נטוש 52

57

- פרק שלישי: מזונות הילד במשפט המסופוטמי
א. מזונות הילד בחוקי אשנונה 57
ב. מזונות הילד בתעודות משפטיות 66
ג. משמעותה המשפטית של הדאגה לקיום הילד 67
ד. החברה וחובת ההורה לזון את ילדו 71

78

- פרק רביעי: מזונות הילד במשפט המקראי ובמשפט התלמודי
א. מזונות הילד לפי מטפורות מקראיות 80
ב. מזונות הילד לפי מקורות תנאיים 97
ג. תקנת אושא 105
ד. השתלשלות חובת האב לזון את ילדו 107

110

פרק חמישי: תשתיתה של הזיקה המשפטית שבין הורים לילדם

110

- א. הפקעת ילד מסמכות אביו בגלל נישואין בלתי חוקיים של האב
ב. עונשים נגד אדם בגלל גירושיין בלתי מוצדקים של אשתו
אם ילדיו 119

- ג. תשתית הזיקה המשפטית שבין הורה לילדו
לפי עונשים המוטלים על הורה המתכחש לילדו 128

- 148 פרק שישי: עקירת ילד מביתו כעונש על התנהגות עבריינית כלפי הורים
- א. מבוא משותף לפרקים שישי-שמיני 148
  - ב. עילות לעקירת ילד מבית אביו 152
  - ג. מעורבות בית הדין בעקירת ילד מבית אביו 155
  - ד. עקירת ילד מבית אביו: בדיקה השוואתית 177
- 184 פרק שביעי: עונשו של המתכחש לקשר המשפטי בינו ובין הוריו
- א. עונשו של בן המתכחש להוריו 185
  - ב. עונשה של בת המתכחשת להוריה 193
  - ג. מעורבות בית הדין בגירושו של המתכחש להוריו 195
- 200 פרק שמיני: עונשו של ילד שאינו מכבד את הוריו
- א. עונשו של ילד שאינו מכבד את הוריו במסופוטמיה (להוציא נוזי) 203
  - ב. עונשו של ילד שאינו מכבד את הוריו בנוזי 210
  - ג. עונשו של ילד שאינו מכבד את הוריו באמר 232
  - ד. מעורבות בית הדין בהענשת ילד שאינו מכבד את הוריו 235
- 244 פרק תשיעי: 'בן סורר ומורה' במשפט המקראי ובמשפט התלמודי
- א. חטאו של 'בן סורר ומורה' 245
  - ב. משפטו ועונשו של 'בן סורר ומורה' 265
  - ג. דין 'בן סורר ומורה' במשפט התלמודי 282
- 294 מפתח קיצורים וביבליוגרפיה
- 327 מפתח המקורות
- 336 מפתח העניינים

פתח דבר

המשפחה הגרעינית במזרח הקדום ובישראל היתה פטריארכלית, דהיינו, כל מי שהשתייך ל'בית אב', היא יחידת השארות שכללה בדרך כלל אב, אם וצאצאיהם, היה כפוף למרותו של האב.¹ ברם, סמכות האב, המוגדרת במשפט הרומי כ־*vitae necisque potestas* — 'הסמכות להחיות ולהמית (את בני בית האב)' — כבר לא התקיימה במזרח הקדום ובישראל בתקופה קדומה ביותר.² למרות הגבלת סמכות האב להמית את ילדו, ניתן ללמוד ממקורות משפטיים מהמזרח הקדום ומכתובים מקראיים, שבמשטר הפטריארכלי היו לאב סמכויות משפטיות בעלות השפעה מכרעת על מצבם הכלכלי של ילדיו ועל גורלם. סמכויות אלה ניתן לחלק לשני תחומים עיקריים: (1) סמכויות האב בחלוקת רכוש 'בית האב'; (2) סמכויות האב לשלח את ילדו מבית האב לצמיתות.

בחיבור זה, המסכם מחקר רב שנים בסוגיות יסוד של מערכת היחסים המשפטיים שבין הורים לילדיהם במשפטיהם של עמים מהמזרח הקדום ובמשפט המקראי, בחרתי לדון בנושאי תשתית ביחסים המשפטיים שבין הורים לילדיהם. מטרתי היא לנסות להבין ביתר דיוק את מהות היחסים המשפטיים שבין הורים ובין צאצאיהם, ואת אופיו של המשטר הפטריארכלי במזרח הקדום ובמקרא.

פתחתי בשאלה שנראתה לי חשובה ביותר להבנת אופן התהוות הקשר המשפטי שבין הורים לילדיהם, וזמן התהוותו. השאלה הנידונה בשני הפרקים הראשונים היא: מה הקנה לילד את המעמד המשפטי של בן ויורש? האם הזיקה המשפטית שבין ההורים גרמה לכך שהולד ייחשב לבן ויורש, או שעל האב היה להכיר בילדו באופן פורמלי, ורק אם הכיר בו כדין, אזי ייחשב כבנו? (המונח 'ילד' בחיבור זה מגדיר את ולדו החוקי של אדם מרגע היוולדו ועד מותו). בפרק הראשון השאלה נידונה לפי מקורות משפטיים מהמזרח הקדום ובפרק השני נבחנה הבעיה לפי המקורות המקראיים.

בפרקים השלישי והרביעי נידונה שאלת חובת הורה לזון את ילדו. לנושא זה חשיבות רבה בחקר מהות הזיקה המשפטית שבין הורים ובין ילדיהם במשפט במסופוטמיה ובמשפט המקראי. הדיון בבעיה זו אינו פשוט כל עיקר, משום שאין

1 מנדלסון 1948: 24; ליור תשכ"ח: 583-584; גלב 1978: 74-79; פרימר־קנסקי 1981: 209-214; רביב תשמ"ג: 9-10. דיון מקיף בבעיות השונות בהגדרת 'בית אב' בתקופות שונות, ראה שרברט 1982: 213-237.

2 ירך 1962: 244-246; פלק 1964: 161; פיליפס 1973: 361.

במשפט המזרח הקדום ובמשפט המקראי עדויות ישירות וחד-משמעיות לחובתו של הורה לזון את ילדיו. על כן ניסיתי לדון בסוגיה זו לאור מקורות שמהם אפשר ללמוד מכללא על נושא זה.

בפרק השלישי נבחן הנושא במשפטי עמים במזרח הקדום, ובפרק הרביעי במשפט המקראי ובמשפט התלמודי. הואיל והמשפט המקראי אינו מתייחס לסוגיה חשובה זו שביחסים שבין הורים לילדיהם, ניסיתי לברר את הנושא באמצעות ניתוח מטפורות מקראיות המתארות את יחסי ה' וישראל כיחסי אב-בן, מתוך הנחה שמטפורות אלה משקפות את החוק הנוהג בישראל בעניין זה. בהמשך הפרק דנתי בשאלה לפי מקורות מהמשפט התנאי הקדום, תוך כדי בחינת הזיקה האפשרית שבין המשפט המקראי ובין המשפט התנאי.

בפרק החמישי דנתי בסוגיית תשתיתה ומהותה של הזיקה המשפטית שבין הורים לילדיהם, לפי מקורות משפטיים הקובעים סנקציות נגד אדם שאינו מקיים את חובותיו המשפטיות כלפי אשתו וילדיו. בפרק זה נידונים מקורות משפטיים ממסופוטמיה, שבהם נקבע עונש של עקירת אדם מביתו ומרכושו והפקעת הזיקה המשפטית שבינו לבין אשתו וילדיו בגין התנהגות בלתי חוקית כלפיהם במקרים הבאים: (1) נישואין בלתי חוקיים עם אישה שבעלה נעדר מביתו מאונס; (2) גירושין בלתי חוקיים של אישה שילדה ילדים לבעל המגרשה; (3) התכחשות הורה למערכת הקשרים המשפטיים עם ילדו. בגלל היעדר מקורות מקראיים רלבנטיים, נושא זה נבחן רק לאור מקורות משפטיים מהמזרח הקדום. ארבעת הפרקים האחרונים דנים בבעיה משותפת לשתי התרבויות — סמכותם המשפטית של הורים להעניש את ילדם בגין התנהגות בלתי חוקית כלפיהם. בפרקים אלה תיבחן השאלה, האם במשפט במסופוטמיה ובמשפט המקרא הוענקו לילד הגנות משפטיות גם במקרה של עימות חמור עם הורה, דהיינו, במקרה של התנהגות עבריינית של הילד כלפי הוריו? ביקשתי לבחון האם המשפט במסופוטמיה סיפק הגנות על מעמדו של הילד בבית הוריו, בכך שהגביל את סמכותו המשפטית של הורה לבטל את הזיקה המשפטית שבינו ובין ילדו גם במקרה של עימות עם הורה, או שבמשטר הפטריארכלי שהיה במסופוטמיה, במקרים אלה רשאי היה הורה לשלח את ילדו מביתו על פי שיקול דעתו בלבד?

פרקים שישי-שמיני עוסקים בסוגיה זו לפי מקורות משפטיים מהמזרח הקדום. התעודות הכלולות בשלושת הפרקים הללו מוינו לשלוש קבוצות שונות המתעדות את העונשים שהורה היה רשאי להטיל על ילדו במקרים של קרע חמור ביותר במרקם היחסים האישיים והמשפטיים שבין הילד לבין הורה. בפרק השישי נידונות תעודות שבהן הפועל האכדי *nasāḥu* שפירושו 'לעקור', 'לשרש', מגדיר את הפעולה המשפטית של הוצאת הילד מביתו ושליטת זכויותיו במסגרת זו. בפרק השביעי נכללו תעודות, שיש בהן פסקת ענישה לילד האומר לאביו *ul abī attā* (לא אבי אתה), או לאמו *ul ummī attā* (לא אמי את). בפרק השמיני נידונות

תעודות, המגדירות את חובות הילד באמצעות הפועל *palāhu* (לכבד) והקובעות עונש לילד אשר אינו 'מכבד' את הוריו.

בפרקים שישי-שמיני נידונות תעודות משלוש הקבוצות שנסקרו לעיל בלבד, משום שבכל אחת מהן תעודות רבות, הכוללות מונחים משפטיים ספציפיים המגדירים את חטאי הילד כלפי ההורה או את עונשו. מונחים משפטיים אלה מהווים מכנה משותף לדיון בתעודות רבות מתקופות שונות ואזורים שונים. תעודות משפטיות המתעדות מצבים דומים של קרע בין הורים לילדם, אך אינן כוללות את המונחים שנזכרו לעיל, לא נידונו במחקר זה, משום שמספרן מועט, ועל כן קשה לבחון על פיהן נורמות משפטיות.

לעומת שפע המקורות המשפטיים מהמזרח הקדום, שלפיהם ניתן לדון בעונשו של הילד שאינו מקיים את חובותיו המשפטיות כלפי הוריו, המקורות המקראיים המשפטיים מצומצמים ביותר. החוק היחיד בתורה, הכולל פרטים חשובים על אודות מהותה של עבֶרת ילד כלפי הוריו, משפטו ועונש המוות שייגזר עליו בגין עברה זו, הוא חוק 'בן סורר ומורה' שבדברים כא 18-21. בפרק התשיעי דנתי בסוגיה זו לפי פשוטו של מקרא ולפי מקורות מהמשפט התלמודי.

לשם בחינת הסוגיות השונות במשפטי עמים מהמזרח הקדום נעזרתי במידע מפורש או הנלמד מכללא המצוי ב'קובצי החוקים' ובכמאה וחמישים תעודות משפטיות יתדיות מתקופות שונות ומאזורים שונים מרחבי המזרח הקדום. הואיל והעדויות ממסופוטמיה רבות הן, לא יכולתי להציג את התעודות ואת ניתוחן אחת לאחת, לכן במרבית הפרקים בחרתי במקור משפטי מרכזי, ניתחתי את חלקיו הרלבנטיים ואליו השוויתי את הממצאים מיתר התעודות. חומר רלבנטי הכולל בתעודות המשפטיות הרבות מוגש באמצעות טבלאות ובהן יכול הקורא למצוא מידע על התעודות וכן תקציר תוכנן. הואיל ואיני מכיר חומר אפיגרפי רלבנטי מתקופת המקרא בחנתי את הסוגיות במשפט המקראי באמצעות ניתוח מקורות מקראיים.

ניסיתי לשלב במידת האפשר גם את החומר החדש מאמר (Emar), למרות שהעדויות הרבות משם, ובכללן המקורות הרלבנטיים לדיון ביחסים המשפטיים שבין הורים לילדים, וסוגיות יסוד שונות, עדיין טעונים מחקר מקיף ומעמיק. שילבתי עדויות שיש בהן כדי לתרום לחקר הסוגיה מבלי להידרש לחקר הקטגוריות השונות של התעודות המשפטיות, דוגמת ההבחנה שבין תעודות הענקת רכוש, צוואות ותעודות אימון.

למרות העובדה שהנושאים הנידונים בספר נראים כנפרדים זה מזה ואינם מציגים תמונה שלמה של מרקם היחסים המשפטיים שבין הורים ובין ילדיהם, אני מקווה שיש בהם כדי לתרום להבנת סוגיות יסוד בויקה המשפטית שביניהם. פרט למקרים חריגים השתדלתי להציג את החומר האכדי בתעתיק לא הברתי; תעתיקי חוקים, הם במרבית המקרים על פי ספרה החדש של רות.³

חלקים אחדים מן הנושאים הנידונים בספר ראו אור בהודמנויות קודמות — כולם נבדקו, עודכנו, תוקנו והורחבו ככל הצורך.

חובה נעימה היא לי להודות לרבים שסייעו לי בכתיבת הספר ובהכנתו לדפוס. תודה מיוחדת למורי פרופ' פנחס ארצי שבשיעוריו למדתי להכיר את עולם המזרח הקדום ואת חשיבותו לחקר המקרא וכן על שעודדני ועזר לי בשלבים שונים של תהליך כתיבת הספר; תודתי נתונה למורי פרופ' אהרון סקייסט ופרופ' יעקב קליין ולידידי ד"ר יוסף ריבלין, ד"ר קתלין אברהם וד"ר דוד אלגביש שסייעו לי לפתור בעיות בתחומים שונים.

יבואו על התודה והברכה: הנהלת קרן פרי לחקר המקרא על הוצאת הספר לאור, ובמיוחד פרופ' ראובן ירון, שסייע לי בנפש חפצה ובמאור פנים במהלך הכתיבה והכנת כתב-היד; מר דן בנוביץ, מנהל הוצאת מאגנס, על טיפולו המסור והיעיל בהכנת הספר בכל שלביו; מר ישראל חזני, עורך הלשון, על עבודתו המסורה; ולגב' הדס אברבנאל גרבר על הכנת המפתחות. תודה מיוחדת לרעייתי תחיה ולילדינו, ובמיוחד לנעמה, שסייעו לי באהבה בכל הכרוך בהוצאה לאור של הספר.

יוסף פליישמן

B. Trial and Punishment of “Disobedient Son”	265
C. The Law of the “Disobedient Son” in the Talmud	282

Abbreviation and Bibliography	294
Index of Sources	327
Index of Subjects	336

A.	Removing the Child from the Authority of the Father on Account of an Illegal Marriage by the Father	110
B.	Penalties for Unlawful Divorce of the Mother of a Man's Children	119
C.	The Link between Parent and Child in the Light of Penalties Laid on a Parent Who Disavows his Child	128
Chapter Six:	Removal of a Child as a Penalty for Criminal Behaviour Towards his Parents	148
A.	Introduction to Chapters Six-Eight	148
B.	Circumstances for Child Removal	152
C.	Involvement of Legal Authorities in Child Removal	155
D.	Child Removal: A Comparative Survey	177
Chapter Seven:	The Penalty of a Child Who Disavows the Legal Link to his Parents	184
A.	Penalty of a Son Who Disavows Legal Links to Parents	185
B.	Penalty of a Daughter Who Disavows Legal Links to Parents	193
C.	Involvement of Legal Authorities in the Expulsion of Children Who Disavow Parents	195
Chapter Eight:	Penalty of a Child Who Fails to Honour his Parents	200
A.	In Mesopotamia (Except for Nuzi)	203
B.	At Nuzi	210
C.	At Emar	232
D.	The Involvement of Court in Punishing a Child Who Does not Honour Parents	235
Chapter Nine:	The "Disobedient Son" in Biblical Law and in the Talmud	244
A.	The Sin of the "Disobedient Son"	245

CONTENTS

Introduction	9
Chapter One: Acknowledgement of Children in Mesopotamian Law	13
A. Significance of Placing the Child on the Knees	15
B. The Legal Necessity to Acknowledge the Child	18
Chapter Two: Acknowledgement of Children in the Bible	42
A. Significance of Placing the Child on the Knees	43
B. Acknowledgement of the Child on the News of its Birth	49
C. Acknowledgement of the Child in Texts Concerning the Abandoned Child	52
Chapter Three: Child Maintenance in Mesopotamian Law	57
A. In the Laws of Eshnunna	57
B. In Legal Documents	66
C. The Legal Significance of the Duty to Maintain the Child	67
D. Society and the Paternal Obligation to Maintain the Child	71
Chapter Four: Child Maintenance in Biblical Law and the Talmud	78
A. Child Maintenance in Biblical Metaphor	80
B. Child Maintenance in Talmudic Sources	97
C. The Decree of Usha	105
D. Evolution of Father's Obligation	107
Chapter Five: The Basis of the Legal Link between Parents and Children	110